

O'ZBEK XALQ MAQOLLARI

Rustamova Shahlo Farhod qizi

ChDPU Gumanitar fakulteti, 2-kurs

rustamovashahlo411@gmail.com

+998944356030

Ilmiy rahbar: **Rayhon Rasulova**

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek xalq maqollari haqida ma'lumot berilib, "maqol" va "matal" terminlariga alohida, dolzarblik jihatdan yondashilinadi va bu masalaga ma'lum darajada oydinlik kiritiladi.

Kalit so'zlar: maqol, matal, xalq, xalq og'zaki ijodi, fikr, folklorshunoslik, adabiyot.

Annotation

In this article, information is provided about Uzbek folk proverbs, the terms "proverb" and "matal" are approached separately, from the point of view of relevance, and this issue is clarified to a certain extent.

Key words: proverb, matal, folk, folk oral creativity, thought, folklore, literature.

Maqol xalq hayotiy tajribalari xulosasini ifodalovchi hikmatli fikrlar majmuasidir. Maqol arabcha qavlun - gapirmoq, aytmoq so'zidan olingan bo'lib, aytib yuriladigan ifoda va iboralarga nisbatan qo'llaniladi. Maqol og'zaki ijodimizda qo'llaniladigan eng kichik janrlardan biri hisoblanadi. Folklorshunoslikda kichik janrlarni paremiya deb atash ham qabul qilingan. Maqollar hajm jihatdan qisqa bo'lsada, ularda fikr va mazmun keng qamrovli bo'ladi. Dunyoda o'z maqollariga ega bo'lmagan xalqning o'zi yuq. Chunki har bir xalq hayotiy tajribalarini maqollar shaklida avlodlarga meros qilib qoldiradilar.

Xalq maqollari tarixi o'nlab asrlar bilan o'lchanadi. O'rxun - Enasoy bitiklarida "Oriq va semiz (birov) tezagidan bilsa, birov oriq va semiz buqani ajrata olmaydi". "Yupqa qalin bo'lsa tor - mor qiladigan bahodir emish, Ingichka yo'g'on bo'lsa, uzadigan bahodir emish" kabi maqollarni eslatuvchi parchalarni o'qiymiz.

Maqol janrining o'rganilish tarixi Mahmud Koshg'ariyga borib taqaladi. O'zining ("Devonu lug'ati turk" asarida 400 ga yaqin maqol va matallar o'rin olgan, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida keltirilgan maqollarning bir qanchasi hozir, ham o'zbek xalqi orasida turli variantlarda ishlatiladi. Masalan: Maqol

Koshg'ariy asarida "Kishi olasi ichtin, yilqi olasi tashtin"; "Odam olasi ichida, mol olasi tashida" kabi.

Bundan tashqari so'z mulkingning sultoni Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqalarning ijodida ham maqollarga alohida e'tibor berilganligini ko'rishimiz mumkin. Maqollar so'z boshi o'rnida ishlatilgan hikoyalarni ham ko'plab uchratamiz. Adib Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasida epigrafida sifatida "Otning o'limi - itning bayrami" maqoli keltirilgan. Bu adibning mahorati bilan bir qatorda, hikoyaning mazmun - mohiyatini bir maqolda ochib bergandek ko'rinadi.

Maqol— Bu xalqning ibratli hikmatini o'zida mujassam etgan qisqa gap. Maqolda to'liq fikr mavjud.

Matal— muayyan hayotiy hodisani aniq va to'g'ri belgilab beradigan obrazli ifoda, ibora.

Maqol va matallarning umumiy xususiyatlariga qisqalik, barqarorlik, keng foydalanish kiradi. Ikkala, maqol va matalni she'riy, ko'p ma'noda, nutqda keng qo'llaniladigan, aytishning majoziy ma'nolariga ega barqaror qisqa iboralar deb ta'riflash mumkin. Maqol va matallarda turli xil badiiy va grafik vositalar va uslublar qo'llaniladi: taqqoslash ("birovning ruhi qorong'i o'rmonga o'xshaydi"), metafora, personifikatsiyalar ("xop shovqin soladi - aql jim", "g'ildirakka nutq qo'y"), antiteziyalar, ya'ni oppozitsiyalar ("ta'limotning ildizi achchiq, ammo mevasi shirin"), giperbola ("teringizdan chiqib ketish", "uchta qarag'ayda adashish"). Maqollarda badiiy vosita ham mavjud - tautologiya 6 ("ular yaxshilikdan yaxshilik izlamaydilar", "ular qulog'idan eshitmaganlar, ko'rganlari bilan ko'rmaganlar").

O'zbek tilining izohli lug'atida matal so'ziga quyidagicha ta'rif beriladi: Matal (1. Tugal ma'no ifodalamaydigan obrazli ibora, hikmatli so'z (qizil qor yoqqanda, tuyaning dumi yerga tekkanda). 2. Qissa, masal Qulmurodning mataldek bo'lib eshitilayotgan dard-alamli hikoyasi ostida Shokir qachonlar uyqu daryosida g'arq bo'lgan edi. (S.Ayniy, Qullar) O.Madayev fikriga ko'ra, maqol va matallar bir-biriga shakl va mazmun jihatdan yaqin, ammo maqollar nisbatan mustaqil janr bo'lib, matalda bu mustaqillik ko'zga tashlanmaydi. Quyidagilarni matalga misol qilib keltiradi: Alifni kaltak deydi. Attorning qutisida ham yo'q gaplar. Betga chopdi. Bilsa hazil, bilmasa chin. Bor otangga, bor onangga. Igna tashlasang, yerga tushmaydi.

Shuningdek, maqol kabi matal ham xalq og'zaki ijodida donolik, so'zamollik namunasi bo'lib, aksar hollarda maqol bilan birga ifodalanadi yoki adashtiriladi. So'z boyligi yaxshi bo'lgan kishilar matallardan o'z o'rnida foydalanib, tinglovchini o'zlariga jalb qila oladilar.

Ilmiy adabiyotlarda maqol va matal tushunchasini bir-biri bilan chalkashtirish mavjud. Hatto "O'zbekiston Qomusi"da ham, bizningcha "maqol" maqolasiga matal, "matal" maqolasiga maqol misol keltirilgan. Aytib o'tish joizki, olib borilgan ilmiy kuzatishlar maqol va matal o'rtasida farq borligini ko'rsatmoqda. Jumladan, maqol alohida qo'llanganda tugal fikrni bildiradi va hayotda uchrab turadigan o'xshash lavhani izohlaydi. Matal esa alohida qo'llanganda, mustaqil ma'no ifodalamaydiva notiq fikrining badiiyligini oshirish uchun xizmat qiladi. Bu o'rinda bir misolni eslash maqsadga muvofiqdir. Xalqimiz orasida "Yaxshi so'z bilan ilon inidan, yomon so'z bilan pichoq qinidan chiqar" degan maqol bor. Agar shu maqoldagi fikriy qismlarniajratgan holda quyidagi shaklga keltirsak, matalga ega bo'lamiz: "Ahmad ilon inidan chiqadigan qilib gapirdi" bu gapda "ilon inidan chiqadigan" so'z birikmasi alohida qo'llanganda mustaqil ma'no anglatmaydi. Ma'lum bo'ladiki maqol va matal, aslini olganda xalq hayotida tutgan o'rni, maishiy vaziyatlarni ifodalash darajasi bilan bir-biriga yaqin turar ekan. Faqat tarixiy jarayon natejasida ularning biri maqol bo'lib shakllangan, ikkinchisi matal bo'lib shakllangan.

Bu o'rinda rus xalq og'zaki ijodidagi maqol va matal janrlarini eslash ma'quldir. Ruslar maqollarni (poslovitsi), matallarni (pogovorki) deb ataydilar. Bu janrga xalqning bergan ta'rifi ibratlidir: "Pogovorki-tsevotochki, poslovitsi-yagodki". Demak, o'zbek maqol va matallarning farqini ham gul va meva bilan izohlash mumkin bo'ladi,- deb yozadi, folklorshunos olim O.Madayev.

Maqollar xalq tajribasidan o'tgan, voqea-hodisalarning so'zdagi o'zgarmas ifodasidir [1]. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng xalq og'zaki ijodiga alohida e'tibor qaratdi, bu borada maqollarninig ham chetda qolmaganligini ko'rishimiz mumkin. Hattoki, Birinchi prezident I.A.Karimov "... agarki e'tibor bersa, tilimizda halollik va poklik haqidagi ibratli hikmatlar bilan birga, "Yo'lini topdimi, qandini ursin", "Uzumini yeng-u, bog'ini surishtirmang" degan maqollar borligidan ko'z yumib bo'lmaydi" [2] diya takidlaganligini ko'rishimiz mumkin. demak ijobiy ahamiyat kasb etuvchi maqollar ko'pchilikni tashkil etsada, ayrim salbiy holatlarni ko'rsatuvchi maqollarni ham uchratamiz.

Filologiya fanlari doktori B.M.Jo'rayeva O'z ilmiy tadqiqotlarida o'zbek xalq maqollari intralingvistik birliklar yordamida shakllangan 6 ta guruhga ajratgan. a) iboralar asosida shakllangan maqollar: sanamay sakkiz demaslik - sanamay sakkiz dema. b) Fol'klor janrlari asosida shakllangan maqollar: d) e'tiqodiy tushunchalar asosida shakllangan maqollar, f) xalq umidlari asosida shakllangan maqollar, s) xalq o'yinlari asosida shakllangan maqollar e) hadislar asosida shakllangan maqollar [3]. Yuqorida keltirib o'tilgan yo'nalishlar xalq maqollarining shakllanish jarayonlari

mazmun - mohiyatidan kelib chiqib guruhlarga ajratilgan. Xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalarning shakllanishi va rivojlanishining bir bo'lagi tarjima asar hisoblanadi. Bu haqida V.G.Beliniskiy "Bir xalqning adabiy asarlarini boshqa xalqning tiliga tarjima qilish, ularning o'zaro yaqinlashishlariga, bir - birlariga g'oya almashishlariga asos bo'ladi, ana shunda yangi adabiy asar kelib chiqadi va aqliy siljish ro'y beradi", demak tarjima asarlar madaniy aloqalardan tashqari, turli millat vakillarini orasida do'stlik aloqalarini ham rivojlanishiga sabab bo'ladi.

Maqol bu - gapning qaymog'idir. Qaysi xalq yoki millat tomonidan yaratilmasin, u mazmun-mohiyatidan kelib chiqib, boshqa davlat aholisi ham foydalanishlari mumkin. Ammo Maqollarni tarjima qilish tarjimonlari uchun talaygina muammolarni keltirib chiqaradi. Sabab sifatida shuni keltirib o'tish mumkinki, tarjimon o'z sohasidan tashqari tarix, falsafa va boshqa fan sohalaridan ham xabardor bo'lishi talab etiladi. Bu haqida G'aybulloh Salomov "Tarjimonda yozuvchi va tanqidchidan, aktiyor, rassom va olim mehnatidan ham nimadir bor. Bu shundan iboratki, tarjimon so'zshunos bo'lib tahlil qiladi, aktiyor singari boshqalarning (shu o'rinda- muallifning) qiyofasiga kiradi va aynivaqtda o'zligini saqlaydi...." [4] deya takidlagan edi o'zining "Tarjima tashvishlari kitobida. Demak maqollarning tarjimasini bilan shug'ullanish ham tarjimondan katta mas'uliyatni va tajribani talab qiladi.

Dunyodagi hamma xalqlar og'zaki ijodida maqollarchalik shaklan va mazmunan o'zaro yaqin janr deyarli yo'q. Masalan, ruscha "Шило в мешке не утаишь" (bigizni qopda yashirib bo'lmas) - o'zbekcha "Oyni etak bilan yopib bo'lmas"; inglizlarda "East and West, home is best" (Sharqmi, G'arbmi, uying eng yaxshisi) - o'zbekcha "O'z uying, o'ian to'shaging"; V'yetnamda "Рисовал дракона, получил червяк" (Ajdar suratini ishlagandim, chuvalchang chiqdi) - o'zbekcha "Men dedim o'ttiz - Alloh dedi to'qqiz", osetinlarda "Его и в сени не пускают, а он лезет в комнату" - o'zbekcha "O'ziga yeng bo'lmagan, o'zgaga en bo'lmas"; tatarlarda "Товуқ тухум қо'umasdan, egasi jo'ja sotmoqchi" - o'zbekcha "Jo'jani kuzda sana"; ruslarda "На чужой стране и весна не красна" (o'zga yurtda bahor go'zal emas) - o'zbekcha "O'zga yurtda shoh bo'lguncha, o'z yurtida gado bo'i" ma'nolaiini ifodalaydi.

Maqollarni tasnif qilishning bir turida mazmun yetakchi hisoblanadi. Unga ko'ra Vatan, mehnat, xalq, ilm-hunar, mardli, mehmon, tadbirkorlik, muhabbat, va vafo, yaxshi so'z - jami 30ga yaqin mavzular qayd etilgan.

Xalq maqollarida qaysi mavzu, hayotning qaysi sohasi haqida fikr yuritilmasin, tanlangan muammo har tomonlama, atroflicha yoritiladi. Bularning hammasi o'zbek xalqining asrlar davomida naqadar dono va aqlli ijodkor farzandlarga ega ekanini dalillaydi. Xalq maqollarining uzoq o'tmish mahsuli ekanligi ayrim namunalarini

bugungi kunda tushunish oson emasligini ham izohlaydi. Ba'zan maqollar qatorida shundaylari ham uchraydiki, hatto umumiy fikr nima bilan bog'liq ekanligini anglash qiyin bo'lib qoladi. Masalan: "Bir pul berib yig'latdim, ming pul berib yupatdim" maqolini olaylik. Bu maqolning mohiyatini maqoldagi fikr yo'nalishi va qarshilantirish usulidan taxmin qilish mumkin, xolos. Ya'ni umumiy mazmunda nojo'ya qilingan harakat yoki tadbir oxir oqibatda insonga qo'shimcha tashvish keltirishi mumkinligi haqida ogohlantirilmoqda. Sen shunday harakat qilginki, bu harakating yomon oqibatlarga olib kelmasin, deyilmoqda. Ammo nima uchun bir pul berib yigiatsa, ming pul berib ovutadi yoki yupatadi. Bu muammoni hal qilish uchun tarixga murojaat qilamiz. Qadim zamonlarda aza paytida yig'lab beradigan maxsus odamlar bo'lgan ekan. Ulami "giyrandi" deb atashgan. Aslida "giyrandi" "giryandi"dan olingan bo'lib, "yig'lamoq" fe'li bilan ma'nodoshdir. Uyida biror yaqin odami o'lsa, mayit egasi giyrandini chaqirgan. U aza davomida ma'lum haq evaziga yig'lab berishni bo'yniga olgan. Lekin giyrandi o'z san'atini shunday egallashi ham mumkin ediki, mayit egasi bu aytuvlarga, bu dod-fig'onga, bu nolalarga chidamasdi. Shunda u giyrandidan yig'lamaslikni iltimos qilgan. Giyrandi esa atayin avjga chiqqan. Natijada uni yig'idan to'xtatish uchun ko'proq haq berilgan. Maqolda arzimagan haq evaziga yig'lovchini chaqirish, ammo uning jim bo'lishi uchun katta pul berish voqeasi aks etgan. Shunday qilib, maqollar mazmuni ulaming o'zi va tabiati kabi sirli olamga egadir.

Maqollarning janr xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- 1) maqollarning hajmi qisqa va cheklangan;
- 2) maqollar mazmunan serko'lamva chuqur ma'noni anglatadi;
- 3) xalq maqollar shaklan she'riy va nasriy bo'ladi, ammo nasriy maqollar ham she'riy misralarni eslatadi. Masalan: Ko'za kunda emas, kunida sinadi.
- 4) maqollarda hayotiy voqea-hodisa haqida qat'iy hukm ifodalanadi. Bu hukm musbat yoki manfiy aks etadi;
- 5) maqol shaxs hayotidagi xususiy vaziyatni xalq, omma hayot nuqtai nazardan umumlashtiradi;
- 6) maqol matni tilshunoslikda shaxsi umumlashgan gap hisoblanadi.

Maqollar ketma-ket kelganda, biri ikkinchisini inkor etgandek, bir-biriga ziddek tuyulishi mumkin. Aslida esa qo'llanish vaziyatga qarab turli tuman ma'no-mazmuni ifodalaganligini unutmashlik kerak. Quyidagi maqolga e'tibor qiling:

Hisoblashgan do'st emas,

Hisobli do'st ayrilmas.

Keltirilgan maqol bir-biriga zid emas. Yoki biri ikkinchisining buzilgan varianti ham emas. Ular o'z ma'noziga ega, mustaqil maqollardir.

Maqollarda o'z va ko'chma ma'no. Maqollar o'z va ko'chma ma'nolarga ega bo'lishi bilan yana ham diqqatga sazovordir. "Yomon xotin olguncha, bo'ydoq yurgan yaxshiroq", "Qizi borning nozi bor", "Quda bo'lguncha, ko'p sinash, quda bo'lgach, ko'p siylash" kabi maqollar o'z ma'nosida qo'llanadi. Ayrim maqollar faqat ko'chma ma'noda qo'llanadi. "Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamas", "Egrining omochi yerga botmas", "O'tin ayirgan bolta maydonda qolar" kabi maqollar bilan tanishganimizda ko'chma ma'no yashiringanini his qilamiz.

Maqollar tahlili:

1. Hayvon o'lsa, qarg'a shod,

Odam o'lsa, mulla shod.

Bu maqol o'z ma'noli maqollar turiga kiradi. Bu maqolda qayerlardadir hayvon o'lib qolsa, o'laksaxo'r qushlar birpasda uchib kelib, uni yeyishini "shod" deb ta'riflanyapti. Biron bir odam o'lib qolsa, albatta mulla chaqiriladi. Mullaning ham tirikchiligi shudir, uning ham bola chaqasi bor. Shuning uchun "hayvon o'lsa, qarg'a shod; odam o'lsa mylla shod" deyilgan..

2. It bilan ho'tikni qancha qilma tarbiya,

It bo'lur, eshshak bo'lur, aslo bo'lmas odamiy.

Bu maqol ko'chma ma'no ham o'z ma'noda kelyapti desak ham bo'ladi. Ya'ni o'z ma'no jihatdan tahlil qiladigan bo'lsak it bn eshakni tarbiya qiganing bn odam bomidi deyilmohchi, ko'cha ma'noda esa uqmidigan odamga qancha gap uqtirmagin barbirgayam odam bomidi ya'ni uqmidi, o'zgarmidi o'sha o'shaligicha qoladi demohchi

3. O'zga yurtda shoh bo'lguncha,

O'z yurtningda gado bo'l.

Bu maqol o'z ma'nosida kelgan. Ya'ni o'zga yurtga borib shoh bo'lsang ham, baribir o'z yurtning bu tug'ilib o'sgan yeringdir. Har qachon uni qo'msaysan, sog'inasan va hech qachon o'zga diyorlar o'z ona vataningdek bo'laolmaydi deyilmohchi. Bunga misol qilib Zahiriddin Muhammad Boburni olsak bo'ladi.

4. Bukrini go'r to'g'irlyadi.

Bu maqol ko'chma ma'noda. Ya'ni yomon odamni qancha tarbiyalab to'g'irlamohchi bo'lsang befoyda unga Yaratgandan boshqasi bas kelaolmas. O'lgandagina tavba qilmasa boshqa payt tavba qilmaydi demoqchi.

Xulosa qilib aytganda, ayni paytda folklor janrlari orasida kundalik turmushimizda eng ko'p qo'llaniladigan janr bu maqol desak mubolag'a bo'lmaydi, albatta. Chunki biz bilamizki, xalqimiz orasidagi odamlar ichida eng kam maqol biladigan inson ham, kundalik turmushda o'z nutqida kamida 10-15 ta maqol qo'llaydi. Maqollarni qo'llashdan asosiy maqsad didaktika bo'lib, maqollar juda katta ta'limiy

tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Ayniqsa yosh avlodni tarbiyalashda maqollarning o‘mi va roli juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mo‘minjon Sulaymonov “O‘zbek xalq og‘zaki ijodi” - “Namangan” nashriyoti 2012-yil.
2. T. Mirzayev, Sh. Turdimov, M. Jo‘rayev, J. Eshonqulov, A. Tilavov “O‘zbek folklori” -Toshkent “Tafakkur bo‘stoni” 2020.
3. Omonulla MADAYEV "O'zbek xalq og'zaki ijodi" - Toshkent "MUMTOZ SO'Z" 2010.
4. Sh.Shomaqsudov, Sh. Shorahmedov “Ma’nolar maxzani” - T.,2001.
5. T. Mirzayev, A. Musoqulov, B.Sarimsoqov “O‘zbek xalq maqollari” - T, “Sharq”, 2005.
6. Internet. Maqollarning o‘z va ko‘chma ma’nolari, maqollar tahlili. Maqol va matallar.Dars "CNT
7. Zarina Olqarova "Maqol va matallarning o'zaro farqli jihatlari"
8. Surayyo Bozor qizi Hamrayeva "Maqollar mohiyati va xususiyatlari"

